

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ

В статье впервые подвергнуты анализу краниологические материалы из погребений с труположениями черняховской культуры Западной Украины. Результаты исследований дают автору возможность сделать вывод о неоднородности населения. Мужская и женская группы сформировались на разной антропологической основе, но обе проявляют значительное сходство с населением отдельных групп вельбарской культуры (масломненчской и нижневисенской). В мужской серии черепов доминирует материал, имеющий генетические истоки в группах Центральной Европы. Фиксируются антропологические связи с юго-западными территориями (фракийская основа?), а также группами Восточной Прибалтики. Мезокраний со среднешироким лицом тип, доминирующий в женской группе, в исторической перспективе будет характерен для восточнославянского населения региона в древнерусское время. В женской группе присутствуют также морфологические формы, характерные для сарматских групп.

Т.А. Рудич

ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE CHERNYAKHOVSKAYA CULTURE POPULATION IN WESTERN UKRAINE

The article presents the first craniological analysis of materials from the inhumation burials of Chernyakhovskaya culture in Western Ukraine. The research results enable the author come to a conclusion regarding the heterogeneous character of the population. The male and female groups were formed on different anthropological bases; however, both of them reveal considerable similarity with the population of individual groups of Vel'barskaya culture (Maslomencheskaya and Nizhnevisenskaya). The male series of skulls is dominated by materials having genetic descent in Central European groups. We determined anthropological ties with the south-western territories (Thracian base?), as well as with the Baltic Sea East region. The mesocephalous type with a medium-wide face dominating the female group will be characteristic of the East Slav population of the region later in the history in the Ancient Rus' period. The female group also includes morphological types characteristic of the Sarmatian groups.

В.В. Майко

НОВА ПАМ'ЯТКА ВОЛИНЦЕВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І

Світлій пам'яті
Л.Є. Скиби

Стаття присвячена новій пам'ятці волинцевської культури Чернігівського Посейм'я, дослідженій у 1989 р. У зв'язку з цим розглянуто проблему походження гончарних горщиків волинцевського типу.

У 1989 р. Києво-Чернігівською експедицією під керівництвом Л.Є. Скиби Республіканської археологічної лабораторії при фонді культури УРСР було відкрито і частково досліджено багатощарове поселення біля с. Обмачево (Бахмацький р-н Чернігівської обл.), яке розташоване в 4,7 км на північний захід від центру села в урочищі Селище¹. Площа розкопу становила 120 м² за глибини культурного шару 1,10—1,20 м. Приблизно площа поселення становить не менше 4,3 га. Верхній шар — давньоруський, XI—XIII ст., нижній — епоха бронзи (Бондарихінська АК). Середній шар пам'ятки — волинцевський, завтовшки на різних ділянках 0,75—0,80 м, представлений житлом, трьома господарськими ямами, численними знахідками з двох розвідкових шурфів, культурним шаром та підйомним матеріалом. Поселення роз-

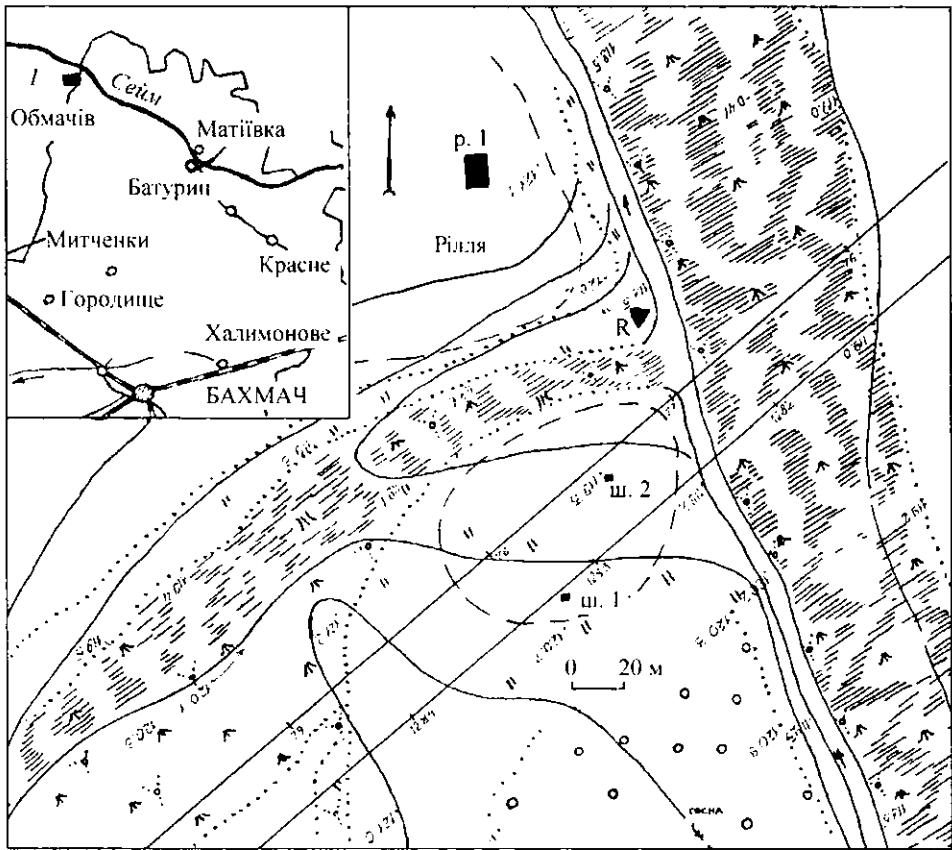

Рис. 1. Розташування пам'ятки волинцевської культури біля с. Обмачів: 1 — місце знаходження поселення

ташоване на краю першої надзаплавної тераси р. Сейм на мисоподібному підвищенні, з півдня й півночі оточеному заболоченими низинами, зі сходу — заболоченим каналом і долиною р. Сейм (рис. 1). Височина мису над долиною близько 3 м з поступовим підвищенням на південний захід.

Напівземлянкове житло розміром $4 \times 3,5$ і $4,5 \times 3,9$ м було орієнтовано приблизно кутами по сторонах світу (рис. 2). За наявності у заповненні об'єкта фрагментів глиняної обмазки з відбитками переплетених лозин будова належить до типу стовпових каркасно-плотових ². Підлога житла зрівельована, добре вигоптана й підсипана піском. Безпосередньо на ній знайдено кілька фрагментів посуду, характерного для бондарихінської культури. На думку В.В. Приймака, їх використовувало населення волинцевської культури для збереження даху від вимивання ³ Біля північно-східного муру, ближче до північного кута на гумусованій підсипці, покладений на глиняний останець, знаходилася піч поганої збереженості розміром $1,2 \times 0,9$ м. Складена вона з глиняних вальків, зафіксованих у вигляді двох розвалів, і мала порівняно добре випалений черінь, покладений прямо на глину. Перед піччю розташовані невеликий підквадратний уступ і видовжена переднічна яма завглибшки 0,3 м, у заповненні якої знайдена досить велика кількість фрагментів вугілля й золи. Навпроти печі знаходився невеликий ($0,20 \times 0,15$ м) підпрямокутної форми очаг-домівка, складений з перепаленої глини. Черінь домівки добре випалений. Серед господарських ям одна, грушоподібна в перетині, овальної форми, розміром $1,35 \times 1,10$ і завглибшки від рівня підлоги 0,45 м, розташована безпосередньо в житлі біля північно-східного муру ближче до східного кута (рис. 2, 1). Інша господарська яма округлої форми також грушоподібна в перетині, розміром $1,20 \times 1,25$ м за глибини 0,50 м від рівня підлоги, розташована в підбої північно-східного муру, її дно і частина стінок мають сліди обпалу. На відміну від цих ям для збереження харчів ⁴, третя яма, округла в плані, циліндрична в перетині, діаметром 0,78 м, розташована за межами житла біля його південного кута. У цілому описане житло за конструктивними особливостями досить типове для волинцевських пам'яток Лівобережжя Дніпра.

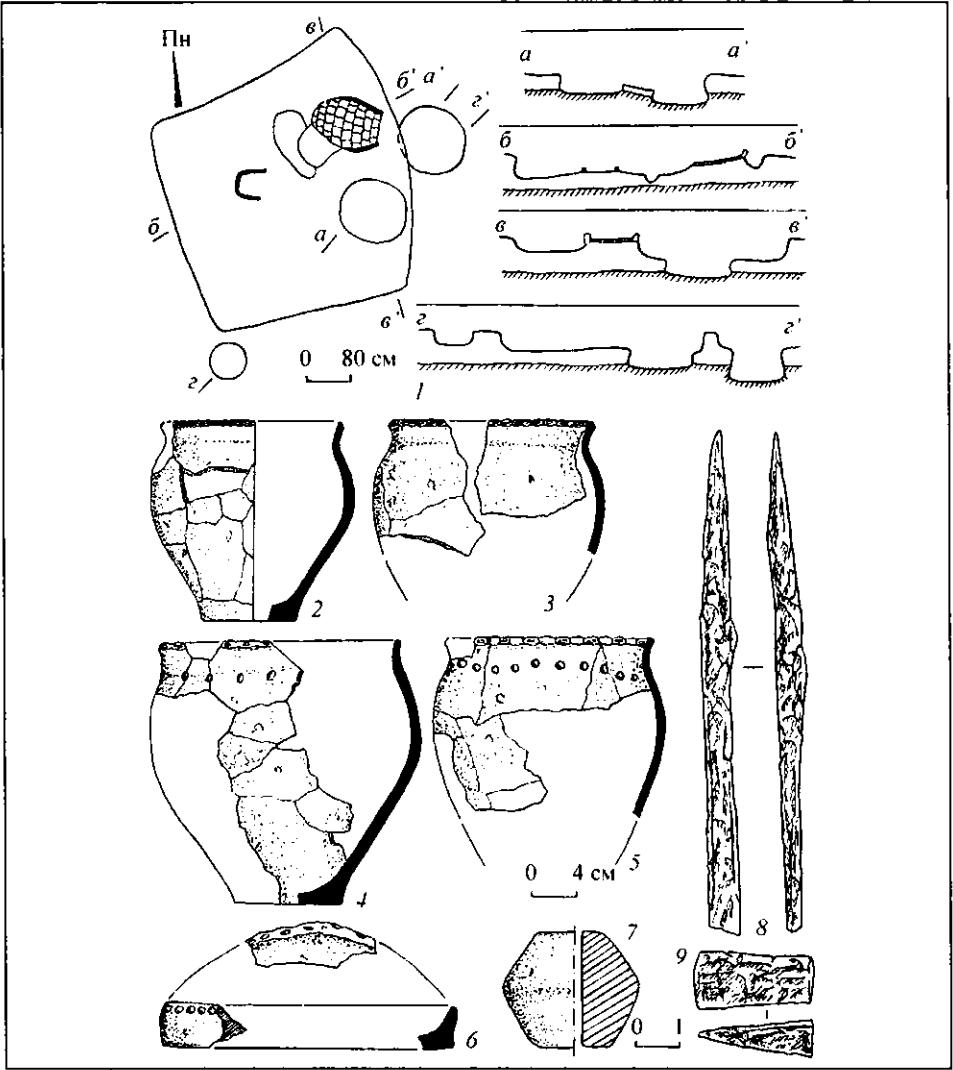

Рис. 2. План і розрізи волинцевського житла та матеріал із його заповнення

Як і завжди, більшість знахідок, що походять із заповнення житла, пов'язаного з ним культурного шару і синхронного підйомного матеріалу, складає кераміка. Переважна більшість її — горщики так званого сахнівського типу: з конусоподібним тулубом, короткою шийкою та невеликими сплюсненими, плавно відігнутими профільованими вінцями, що майже завжди орнаментовані пальцевими зачіпами. Дві такі посудини походять із заповнення житла (рис. 2, 2, 3), інші — з культурного шару і підйомного матеріалу (рис. 3, 2, 5, 5—8). На наш погляд, немає сенсу розподіляти їх типологічно за морфологічними ознаками⁵. Як уже зазначалось, технологічно їх не можна вважати ліпними. Згідно з розробленою методикою⁶, такі посудини як на Правобережжі, так і на Лівобережжі Дніпра мають ознаки керамічних операцій загладжування й обточування, що розвиваються, і розвинених, а також найбільш досконалі форми — ознаки операції профілювання, яка зароджується⁷. Вони належать до технологічних типів I, II, а найбільш досконалі форми (рис. 3, 2) — до технологічного типу III. Це свідчить про поступовий еволюційний розвиток горщиків, умовно названих сахнівськими. Немає сумніву, що походження цих горщиків, незважаючи на різну підснову (пеньківська й празько-пеньківська на Правобережжі⁸, пеньківсько-колочинська на Лівобережжі Дніпра⁹), пов'язано з еволюцією слов'янського гончарства. Їх тождність на досить широкій території Подніпров'я свідчить про однаковий напрям розвитку гончарних операцій. Про участь колочинського елемента у формуванні во-

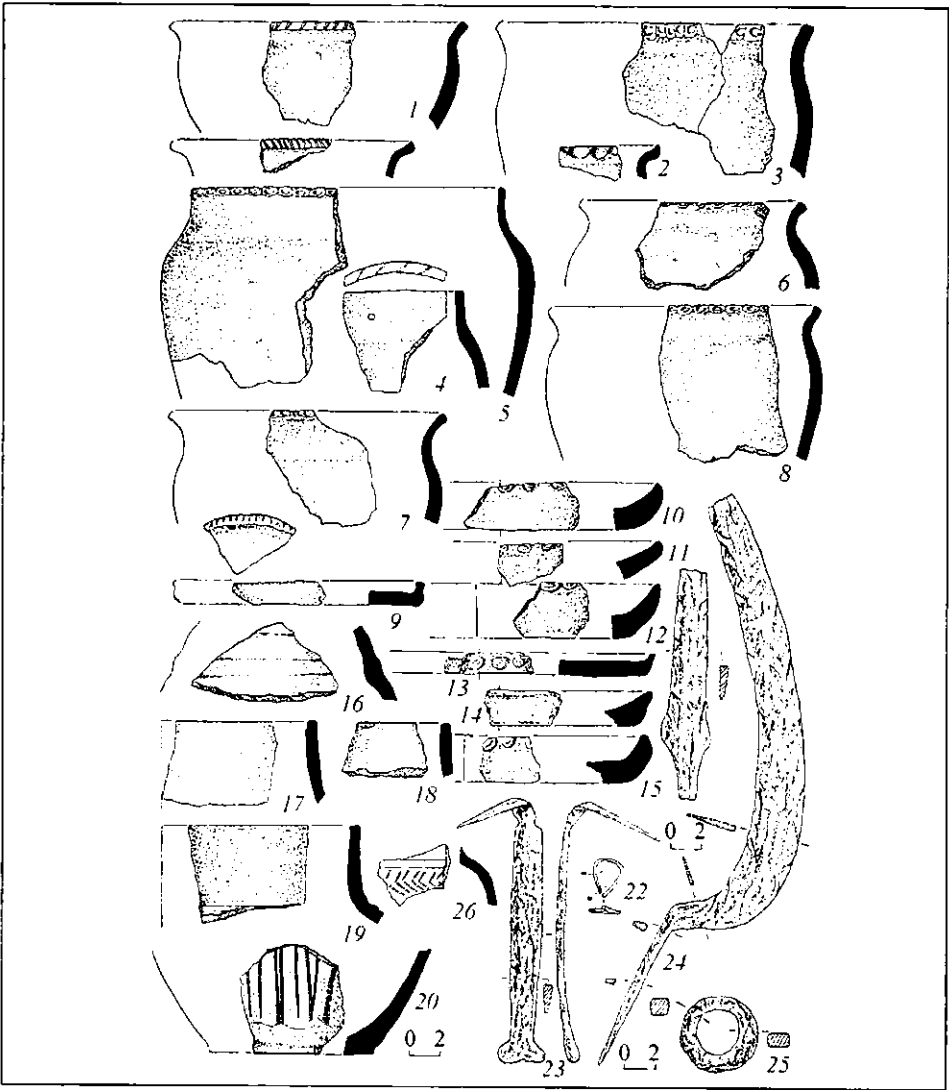

Рис. 3. Археологічний матеріал із культурного шару волинцевського часу поселення Обмачів

линцевської культури Посейм'я, про що вже йшлося в літературі¹¹, говорить також наявність у керамічному комплексі поселення, що розглядається, технологічно однакових посудин з аналогічним орнаментом у вигляді пальцевих зашипів на вінцях, але тюльпаноподібної форми (рис. 3, 1). Другу категорію горщиків складають посудини з прямими вінцями, іноді орнаментованими (рис. 3, 4), які вважаються наслідуванням гончарним горщикам волинцевського типу¹¹. Технологічні дослідження дали змогу встановити, що ці горщики належать до трьох хронологічних типів, які еволюційно розвиваються один за одним. Одні з них технологічно тотожні «сахнівським» посудинам, інші (технологічний тип IIIб)¹² є проміжною ланкою до класичних гончарних горщиків волинцевського типу. Цікаво, що на поселенні знайдено верхню частину горщика, технологічно абсолютно тотожного найбільш розвиненому посудинам «сахнівського» типу, але з майже прямими невеликими вінцями, які, проте, прикрашені звичайним орнаментом у вигляді пальцевих зашипів (рис. 3, 5). На підлозі вищеописаного житла знайдено дві цікаві посудини конічної та тюльпаноподібної (рис. 2, 5, 4) форми, які технологічно подібні до «сахнівських», але з неохайним хвилястим орнаментом у вигляді круглястих наколів на плічках. Типовий для волинцевських пам'яток досить великий відсоток різноманітних сковорідок, здебільшого з великими бортиками, вінця яких часто-густо прикрашені пальцевим орнаментом. Одна з них походить із заповнення житла (рис. 2, б), інші — з культурного шару (рис. 3, 9—15). Звернімо

увагу і на поодинокі невеликі фрагменти типових роменських горщиків з характерним орнаментом (рис. 3, 2, 6). Для датування пам'ятки важливі знахідки фрагментів амфор причорноморського типу (рис. 3, 16), які почали виробляти в Тавриці не раніше середини VIII ст.¹³

Гончарний волинцевський посуд становить не більше 7 % керамічного комплексу поселення. Зупинимось на його аналізі докладніше. Історіографія цього питання вже розглядалась в окремій праці¹⁴.

На наш погляд, для вирішення проблеми походження горщиків волинцевського типу (ГВТ), по-перше, слід погодитися з тим, що морфологічно, а тим більше технологічно, включаючи й орнаментальні мотиви, ці горщики не однорідні. По-друге, здається, відповідь перспективно шукати в рамках однієї археологічної культури шляхом зіставлення ліпної і гончарної частини керамічного комплексу. Традиційне типологічне членування кераміки за морфологічними ознаками не дає позитивної відповіді. Необхідно зробити спробу зіставити керамічні посудини, а особливо ГВТ, з погляду відповідності їх різним етапам керамічного виробництва, для яких характерна конкретна технологія виготовлення посуду. Для побудови такої технології була застосована вже згадувана методика¹⁵, за якої виділено три варіанти ГВТ, які належать до одного технологічного типу. Перші два варіанти репрезентують еволюційний розвиток попереднього в напрямі професійного оволодіння можливостями гончарного кола.

Тип IVa — горщики з прямими вінцями, на яких є сліди розвинених операцій загладжування й обточування, а також операції профілювання, що зароджується. Сліди розвинених операцій загладжування й обточування наявні на всьому тулові посудин. Малюнки горщиків усіх варіантів, у тому числі тип IV, як правобережних, так і лівобережних волинцевських пам'яток, подано в окремій статті¹⁶. До цього варіанта належить кілька фрагментів з культурного шару поселення (рис. 3, 17, 18).

Тип IVб (прогресивний порівняно з попереднім) полягає в наявності слідів профілювання на вінцях, що розвивалося, а профілювання, що зароджувалося, на шийці та плічках посудини. У нижній частині тулуба сліди збігаються з попереднім варіантом. На плічках посудин цього варіанта іноді є орнамент у вигляді одно- чи багаторядної хвилі, ялинковий штампований орнамент. Лискування трапляється досить рідко, здебільшого в придонній частині посудини. До цього варіанта належить теж кілька фрагментів з культурного шару (рис. 3, 20).

Тип IVв — принципова відмінність цього варіанта полягає у наявності слідів розвинутого профілювання не тільки на вінцях, а й на шийці і плічках посудини. Іноді вони є і на нижній частині тулуба. Посудини цього варіанта різноманітні за морфологією і здебільшого багато орнаментовані, переважає лискуваний орнамент. До цього варіанта належить лише один фрагмент вінець з культурного шару поселення, що розглядається (рис. 3, 19). У заповненні житла подібні фрагменти невідомі.

Вищенаведена типологія дає змогу дійти деяких висновків.

По-перше, горщики з прямими вінцями Правобережжя Дніпра, за винятком ГВТ типу IVв, виникають на місцевій основі як результат еволюційного технологічного вдосконалення горщиків типів I—IVб, до яких належать і так звані ліпні наслідування. При цьому останні перетворюються на проміжну ланку між ліпною керамікою волинцевської культури і ГВТ. Це було одним із напрямів еволюції гончарства поляня. Прототипи ГВТ Правобережжя Дніпра можна відшукати серед посудин, характерних для празько-пеньківських старожитностей цього регіону. Ці самі, імовірно, спільні тенденції відбувались у гончарстві в'ятичів, носіїв боршевської археологічної культури. І там, у керамічному комплексі, є ліпні та ранньогончарні посудини з прямими вінцями¹⁷, які мають, на думку дослідників¹⁸, місцеві традиції виготовлення, що існували там до появи ГВТ варіанта IVв. У цих самих комплексах у невеликій кількості наявні також ГВТ типу IIIб — IVб, пов'язані з переселенням частини населення Дніпровського Лівобережжя на землі в'ятичів¹⁹. Аналогічні тенденції проявились і на Лівобережжі Дніпра, де горщики варіантів IIIб — IVб виникають на місцевій основі, незважаючи на те, що підоснова волинцевської культури тут була іншою. Ті самі процеси відбуваються і в гончарстві племен носіїв культури типу Луки-Райковецької, де також виникають власні типи горщиків з прямими вінцями, технологічно ідентичні іншому посуду цієї культури²⁰. Цікаво, що посудини з прямими вінцями відомі в матеріалах деяких пам'яток типу Луки-Райковецької на території Житомирщини (Буки, Тетерівка, Шумськ), досить далеко від ареалу волинцевської культури²¹.

По-друге, розглянемо причину появи ГВТ типу IVв і його широкого розповсюдження. Дійсно, відсоток горщиків цього типу в керамічних комплексах слов'янських пам'яток з віддаленням від Бітиці зменшується. Посудини саме цього варіанта трапляються в салтово-маяцьких (Дмитровському²², Червоногорському²³) і борщівських (Лисогорському²⁴, Білогорському²⁵) могильниках, поселеннях²⁶ і навіть міських центрах (Правобережне Цимлянське городище)²⁷.

Імовірно, гончари Бітиці, яка була не тільки політичним, а й економічним центром хозарського каганату в слов'янських землях²⁸, використали форму горщика з прямими вінцями, що була звичайна, подобалася слов'янам і у виробництві якої останні досягли значних успіхів. Взввши її за основу, гончари Бітиці, пов'язані із салтівським світом, надали виробництву ГВТ товарного характеру, що було взаємовигідно. Результатом цього і була поява горщиків варіанта IVв. У технологічному аспекті це був стрибок щодо попередніх типів. Оскільки виробництво цих горщиків мало товарний характер, не дивно, що вони розповсюдились на значній площі. З діяльністю гончарів Бітиці пов'язана також поява аналогічних за технологією мисок. Для них характерні ті самі тенденції. Зазначимо, що в «ліпному» керамічному комплексі волинцевської культури у них є прототипи, практично повністю відсутні в салтово-маяцькому.

З індивідуальних знахідок поселення привертають увагу насамперед вироби із заліза. У заповненні житла є стрижень, подібний до знахідок у житлах Новотроїцького городища²⁹, та невеликий клин невідомого призначення (рис. 2, 8, 9). З культурного шару поселення походять доброї збереженості серп, аналогічний екземплярам з Бітицького кладу³⁰, невелике кільце, аналогії якому теж відомі в матеріалах цього городища, та два ножі (рис. 3, 21, 23–25). Один з них має загнутий кінець — не виключено, що з ритуальною метою (рис. 3, 23). Додамо, що в культурному шарі знайдено фрагменти залізного обруча поганой збереженості, можливо, для великої дерев'яної діжки. Його ширина становить майже 2,5 см, діаметр 50—52 см. Із виробів з глини привертає увагу глиняне біконічне прясло, що походить з житла (рис. 2, 7). Воно не типово для волинцевських пам'яток, але близькі вироби відомі серед матеріалів Новотроїцького городища. І, нарешті, у культурному шарі поселення знайдено невелику бронзову сергу (рис. 3, 22). Типологічно близькі екземпляри, які важко розрізнити хронологічно, відомі на досить широкій території. Зокрема, подібна серга походить з поховання підлітка в ямі будівлі 25 селища Волинцеве (розкопки Д.Т. Березовця) та з житла 4 Новотроїцького городища³¹.

Отже, поселення і житло належать до пізнього етапу волинцевської культури і можуть бути датовані другою половиною VIII — першою половиною IX ст. Це ще одна пам'ятка волинцевської культури Чернігівського Посейм'я, яка чекає на подальше дослідження.

¹ Скиба Л.Є. Охоронні роботи Кисво-Чернігівської експедиції // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. — Вінниця, 1990. — С. 75—76.

² Смиленко А.Т., Юренко С.П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 267—275.

³ Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII—X вв. в Верхнем Поворскле // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 77—78.

⁴ Смиленко А.Т., Юренко С.П. Указ. соч. — С. 272.

⁵ Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — С. 49. — Рис. 27; Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992. — С. 53—60.

⁶ Майко В.В. Шляхи еволюції гончарного ремесла східних слов'ян Середнього Подніпров'я VIII—IX ст. // Українське гончарство. — К., 1993. — Кн. I. — С. 190—195.

⁷ Майко В.В. Про походження гончарних горщиків волинцевського типу // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 142.

⁸ Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — 2. — С. 32—44; Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 88—90.

⁹ Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—ХІІІ ст. — К., 1992. — 216 с.

¹⁰ Обломский А.М., Щеглова О.А. Некоторые особенности культуры памятников волинцевского типа и спорные вопросы их происхождения // И.О. Гавритухин, А.М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 132.

¹¹ Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа // КСИА. — 1987. — Вып. 187. — С. 22.

¹² Майко В.В. Про походження... — С. 142.

¹³ Баранов И.А., Майко В.В. Комплексът салтовски съоръжения в Судацката крепост // Българите в Северното Причерноморие. — В. Търново, 1996. — Т. 5. — С. 71—88.

¹⁴ Майко В.В. Про походження... — С. 134—136.

¹⁵ Майко В.В. Шляхи еволюції... — С. 190—195.

¹⁶ Майко В.В. Про походження... — С. 135—138.

¹⁷ Винников А.З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984. — С. 76. — Рис. 23, 9.

¹⁸ Сухобоков О.В., Приймак В.В. Рец. // Археология. — 1990. — № 2. — С. 145.

¹⁹ Сухобоков О.В. Південно-східне порубіжжя лавньоруської держави в VIII—XIII ст. // Археология. — 1989. — № 3. — С. 57.

²⁰ Максимов Е.В., Петрашченко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 87. — Рис. 67, 6, 7.

²¹ Русанова И.П. Жилще VIII—IX вв. у с. Буки на Житомирщині // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 46—51.

²² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — С. 133. — Рис. 77, 14.

²³ Вдячний за люб'язне повідомлення В.К. Міхєєва та В.С. Аксьонова.

²⁴ Винников А.З. Контакты донских славян с алано-болгарским миром // СА. — 1990. — № 3. — С. 131. — Рис. 4, 6.

²⁵ Винников А.З. Славянские курганы... — С. 76. — Рис. 23, 9.

²⁶ Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневоє // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 90. — Рис. 5, 8, 9.

²⁷ Флеров В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987—1988, 1990 гг. // МАИЭТ. — Симферополь, 1995. — Вып. 4. — С. 515. — Рис. 24, 5, 6.

²⁸ Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 104.

²⁹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — С. 86. — Рис. 56, 8; С. 96. — Рис. 62, 7.

³⁰ Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Указ. соч. — С. 96—97.

³¹ Березовец Д.Т. Новые раскопки в с. Волынцєво // Археологические исследования на Украине 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 167—169; Ляпушкин И.И. Указ. соч. — С. 58. — Рис. 38.

Одержано 15.08.2003

В.В. Майко

НОВЫЙ ПАМЯТНИК ВОЛЫНЦЕВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЧЕРНИГОВСКОМ ПОСЕЙМЬЕ

В статье рассмотрен новый памятник волынцевской культуры возле с. Обмачево Бахмачского р-на Черниговской обл. Керамика и так называемые индивидуальные находки, происходящие как из заполнения исследованной полуземлянки и хозяйственных ям, так и из культурного слоя, относятся к позднему этапу волынцевской культуры и датируются в рамках второй половины VIII — первой половины IX вв. Рассмотрен вопрос происхождения так называемых горшков волынцевского типа. Установлено, что большая их часть — это результат технологического совершенствования изготовления местной лепной посуды с прямым венчиком. Вместе с тем выделен вариант наиболее совершенных сосудов, изготовленных в Битице, в результате постановки салтовскими гончарами производства горшков волынцевского типа на товарную основу.

V.V. Majko

NEW SITE OF THE VOLYNTSEVO CULTURE IN THE SEJM RIVER REGION OF THE CHERNIGIV OBLAST'

The article deals with a new Volyntsevo culture monument located near the village of Obmachevo in the Bakhmach region of the Chernigiv oblast'. The ceramics and so-called individual finds discovered both in the filling of a semi-pit dwelling and of household pits, and in the archaeological layer were related to the late stage of the Volyntsevo culture and dated within the second half of the 8th — first half of 9th centuries. The origin of a so-called Volyntsevo type pots is discussed. It was revealed that most of them appeared as a result of technological development of local handmade pottery with a straight rim. At the same time the most perfect variant of the vessels manufactured in Bititza was distinguished. They appeared when the potters of Saltov started commercial manufacture of the Volyntsevo type pottery.